

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2013 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2013

2

Vilnius 2014

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2013

2

Vilnius 2014

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-7-55

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

IN MEMORIAM

VYTAUTAS BERENIS (1963 09 12–2013 12 27)

2013 m. gruodžio 29 d. Sudervės–Saltoniškių kapinėse liko kauburėlis, ženklinantis kultūrologo, istoriko, Lietuvos kultūros tyrimų instituto vyresniojo mokslo darbuotojo, Kultūros paveldo skyriaus vadovo, humanitarinių mokslų (istorijos) daktaro Vytauto Berenio kapą. Jis mirė po staigios klastingos ligos, ką tik sulaukęs 50-mečio, mokslininkui prilygstančio brandos amžiui. Kas galėjo pagalvoti, kad mirtis V. Berenį išstiks sulaukus beveik tokio paties amžiaus kaip ir jo bei Lietuvos humanitarų bendruomenės bičiulį, Lietuvos patriotą ir Mykolo Romerio biografistą, istoriką iš Krokuvos Zbigniewą Solaką (1953–2004)... Dar 2013 m. vasarą V. Berenis ruošėsi vykti į Z. Solako atminimui skirtą konferenciją Krokuvoje¹, kur spalio 24 d. turėjo skaityti pranešimą „Mykolas Akelaitis (1829–1887) ir federacijos koncepcija po 1863 metų“ (*Mikołaj Akielewicz (1829–1887) i jego koncepcja federalistyczna po 1863 roku*), bet dėl sveikatos būklės ten taip ir nenuvažiavo. Ši neįvykusi (paskutinė) kelionė simboliška, nes daugelį kūrybinių inspiracijų V. Berenis patyrė būtent Krokuvoje, kur baigdamas disertaciją stažavosi 1993 ir 1994 m.

V. Berenis gimė 1963 m. rugsėjo 12 d. Vilniuje. 1981–1986 m. studijavo Vilniaus universiteto Istorijos fakultete. Apgynęs diplominį darbą „Juozas Jaroševičius apie švieti-

¹ Daugiau apie konferenciją „Doktor Zbigniew Solak (1953–2004) a wzajemne poznanie Polski i Litwy. Życie i problematyka badawcza krakowskiego uczonego“ – Kraków, 24 października 2013 žr.: <http://katowice.ipn.gov.pl/aktualnosci/2013/krakow/miedzynarodowa-konferencja-naukowa-doktor-zbigniew-solak-19532004-a-wzajemne-poznanie-polski-i-litwy.-zycie-i-problematyka-badawcza-krakowskiego-uczonego-krakow,-24-pazdziernika-2013?SQ_DESIGN_NAME=print&>.

mą“, metus dirbo istorijos mokytoju Lentvario 2-ojoje vidurinėje mokykloje, taip atlikdamas vadinamojo „paskyrimo“ prievolę. Pedagoginis darbas jo netraukė, dar studijuodamas pasinėrė į mokslinę veiklą, aktyviai dalyvavo studentų mokslinės draugijos veikloje, kuriai vadovavo doc. Domas Kaunas. Jis gerokai pranoko bendraamžius kurso draugus apskaitymu, gebėjo diskutuoti daugeliu probleminių Lietuvos istorijos klausimų, jau studijų metais pradėjo versti į lietuvių kalbą fundamentalų Juozo Jaroševičiaus (1793–1860) veikalą „Lietuvos vaizdas“ (*Obraz Litwy pod względem jēj cywilizacji*, cz, 1–3, 1844–1855), deja, taip ir likusį rankraščiuose, bet bent jau konceptualizuotą ir įtrauktą į Lietuvos istoriografijos tyrimų probleminį lauką (žr. V. Berenis, S. Daukanto ir J. Jarošewicziaus istorinės Lietuvos samprata, *Kultūros barai*, 1993, nr. 7, p. 57–62).

V. Berenis dalyvavo Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio veikloje. Viename iš nedaugelio autobiografinių dokumentų jis rašė: „1988–1990 m. dalyvavau Sąjūdžio judėjime kaip gyvas liudininkas (1988 04 20 pasisakymas Dailininkų sąjungoje, „Atgimimo“ nr. 1–2 kartu su R. Ozolu, „Sąjūdžio žinios“ su A. Juozaičiu). Tais metais būdamas bedarbis, vėliau, augant demokratijos judėjimo procesui, pradėjau dirbti mokslinį darbą“ (2010 m. spalio 8 d. Motyvacinis raštas, be adresato). A. Juozaičiui rengiant garsųjį pranešimą „Politinė kultūra ir Lietuva“ Dailininkų sąjungoje 1988 m. balandžio 20 d., V. Berenis „daug ką pasuferavo apie Lenino susirašinėjimą su Kapsuku, ir išvis kaip tarybų valdžia 1918–1919 m. buvo sufabikuota“². Juo buvo pasitikima, mat A. Juozaitis buvo numatęs: „jeigu man kas atsitiks, imi vieną egzempliorių ir padarai pranešimą vietoj manęs“³. Kiek vėliau tapo Komisijos stalinizmo nusikaltimams tirti, įsteigtos 1988 m. liepos 13 d. ir vadovaujamos kompozitoriaus Juliaus Juzeliūno, nariu.

Geras lenkų kalbos mokėjimas, vadinamojo „lenkų klausimo“ išmanymas, grįstas kultūros istorijos ir teorijos, filosofijos žiniomis, intelektualus draugų ratas nulėmė V. Berenio ryžtą gilintis į Lietuvos bajorijos raidos studijas, siekti mokslo daktaro laipsnio, nepaisant laikinos bedarbystės, kuri baigėsi 1989 m. sausį priėmus jį dirbti į Lietuvos istorijos institute kurtą Kultūrologijos ir menotyros skyrių (nuo 1990 m. sausio – Kultūros ir meno institutas; nuo 2002 m. sausio – Kultūros, filosofijos ir meno institutas; nuo 2009 m. gruodžio – Lietuvos kultūros tyrimų institutas). 1994 m. Vilniaus universitete eksternu apgynęs daktaro disertaciją „Lietuvos bajorijos visuomeninės kultūrinės veiklos pobūdis 1831–1863 metais“, V. Berenis tapo Kultūros ir meno instituto Kultūros istorijos skyriaus vadovu. Su šiuo Institutu, kuriame nuo 2002 m. ėjo Lietuvos kultūrinio identiteto skyriaus, nuo 2008 m. – Lietuvos kultūros istorijos, nuo 2010 m. Lietuvos kultūros paveldo skyriaus vadovo pareigas, V. Berenis susiejo visą savo mokslinę-kūry-

² *Sąjūdžio ištakų beiškant. Nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, sud. J. Kavaliauskaitė ir A. Ramonaitė, Vilnius, 2011, p. 181.

³ Ten pat, p. 181.

binę veiklą. Nuo 1997 m. buvo Kultūros ir meno instituto atestacinės komisijos narys, 2002–2009 m. – Kultūros, filosofijos ir meno instituto mokslo tarybos narys. Paskutiniais gyvenimo metais vadovavo mokslinių tyrimų temai „Lietuvos inteligentijos kultūrinė veikla: asmenybės ir institucijos“.

Dirbdamas institute V. Berenis stažavosi Krokuvos universitete. 1996 m. Tarptautinis Woodrow Wilsono stipendijų centras Vašingtone skyrė V. Bereniui stipendiją stažuotei G. Washingtono universitete, o 1999 m. pabaigoje ir 2000 m. pradžioje – Smithsonian institute Vašingtone. Dalyvavo ekspertinėje veikloje (duomenų bazė „Lituanistika“), o nuo 2010 m. pradėjo darbą LR Seimo inicijuoto projekto „Lietuvos valstybingumo istorinis paveldas elektroninėje erdvėje“ ekspertų komisijoje. 2008–2011 m. dėstė Lietuvos kultūros istorijos kursą M. Romerio universitete, bendradarbiavo su Vilniaus Gedimino technikos, Lietuvos edukologijos, Vilniaus universitetais, dalyvavo jų mokslininkų disertacijų gynimo tarybose. Buvo mokslo darbų serijų, tęstinių ir periodinių leidinių „Kultūros fenomenas“, „Lietuvos kultūros tyrinėjimai“, „Kultūrologija“, „Kultūros barai“ redkolegijų narys, „Kultūros istorijos tyrinėjimų“ ir „Kultūrologijos“ atskirų tomų („Kultūriniai tapatumai ir pokyčiai“, t. 10, 2003; „Istorinės vietos, atmintys, tapatumai“, t. 18, 2010), knygų („Kultūra ir istorija“, 1996 ir kt.) sudarytojas. Neatsisakydavo parašyti rengiamai ar išleistai knygai recenziją.

V. Berenio mokslinį ir mokslo populiarinimo palikimą sudaro daugiau kaip 80 publikacijų, kurios dar laukia tiek kruopštaus bibliografo, tiek istoriografijos vertintojo. Žvelgiant bendrai, jo tyrinėjimai apėmė kultūros istorijos problemas, tautybių raidą Rytų ir Vidurio Europoje, kultūros teoriją ir istoriją, mentalitetų istoriją ir kitas sritis. Moksliniai straipsniai daugiausia publikuoti „Lietuvos kultūros tyrinėjimų“, „Kultūros istorijos tyrinėjimų“, „Kultūrologijos“, „Lietuvių Atgimimo istorijos studijų“ tomuose, taip pat jis rašė mokslo žurnalams „Politologija“, „Knygotyra“, „Urbanistika ir architektūra“, „Problemos“, „Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis“. Mokslinių tyrimų rezultatus V. Berenis taip pat publikavo užsienio mokslo leidiniuose – Krokuvoje (1998), Vašingtone (2000), Hamburge (2008), Torunėje (2009). Iš svarbiausių darbų paminėtina kolektyvinė monografija „Modernėjančių mentalitetų gimimas“ (2002) ir studijų bei straipsnių pagrindu parengta knyga „Kultūros intarpai istorijoje“ (2007).

V. Berenio darbuose nagrinėta tematika apima lietuviškojo mesianizmo, tautinio modernizmo, Vilniaus miesto istorijos, knygos kultūros ir mentalitetų, kultūros disciplinos vietos humanitariniuose moksluose ir kitas teorines, metodologines tyrimų problemas. Gvildeno ir tokius klausimus kaip holokaustas ir istorinė lietuvių sąmonė, Lietuvos visuomenės ugdymas, XIX a. institucijos ir reiškiniai, lietuvių ir lenkų santykiai. Nemažai straipsnių skyrė istorinėms asmenybėms: Laurynui Gucevičiui, Simonui Daukantui, Juozapui Jaroševičiui, Adomui Mickevičiui, Antanui Baranauskui, Mikalojui Akelaičiui, Ludwikui Abramowiczui, Mykolui Romeriui, Mstislavui Kaminskiui ir kt. Paminėtini

holokausto istoriografijai bei lietuvių ir žydų santykiams skirti tyrinėjimai („Holokausto istoriografija: problemos, tendencijos, kontekstas“, „Lietuviai ir žydai XIX amžiuje“, „Valdžia, kalba ir nusikaltimai“, „Holokaustas ir istorinė lietuvių sąmonė“ ir kt.).

V. Berenio tekstuose atsiskleidžia originalus autoriaus mąstymo būdas, netradicinis požiūris į probleminius nuolat diskutuojamus Lietuvos istorijos klausimus ir jų interpretacijas šiuolaikinėje visuomenėje. Vienas iš bendresnių nagrinėjamų problemų vardiklių galėtų būti *kultūrinė ir istorinė atmintis* bei *tapatumas*. Remdamasis dabarties aktualijomis, jis kūrė istorinį naratyvą, interpretavo praeitį, ir, suvokdamas tradicijų „įpaveldinimo“ problemą, formavo atmintį. Straipsnyje „Lietuviškojo mesianizmo užuomazgos“ kėlė klausimą apie vadinamąjį *atminties konstravimo mechanizmą*, mat tautinio atgimimo laikotarpiu įsivyravo istorija, „kurios interpretacija buvo grindžiama dabarties aktualijomis. Šitaip susiformavo praeities įvykių atrankos principas – žavėjimasis pagoniškąja Lietuva, Lietuvos kunigaikščių garbinimas, LDK istorijos ir kultūros „lietuvinimas“ („Kultūros intarpai istorijoje“, p. 10). Istorinių asmenybių veiklą nagrinėjo pasitelkdamas analogijas, alternatyvias istorijas (Simonas Daukantas–Teodoras Narbutas; Ludwikas Abramowiczius–Mykolas Romeris; S. Daukantas–Juozapas Jaroševičius). Dėmesį asmenybės vaidmeniui istorijoje siejo su istorijos mokslo paradigmu kaita: „bene pagrindinis „Naujosios istorinės mokyklos“ nuopelnas – žmogaus radimas istorijoje“ („Kultūros intarpai istorijoje“, p. 31). Asmens įnašą į Lietuvos ir lietuvių kultūrą interpretaciją V. Berenis aiškino pasitelkdamas atminties ir tapatumo kategorijas. Tapatumo „imperatyvas“ ypač ryškus S. Daukanto „žemaitiškoje projekcijoje“, M. Romerio lietuviškoje metamorfozėje, Antano Baranausko krikščioniškame tautiškume.

V. Berenio tekstuose galima užčiuopti nemažą skepticizmo, sveikos kritikos dozę. Toks buvo ir gyvenime – nuolat abejojantis, ironiškas vyraujantių šampū, kasdieniškų banalybių atžvilgiu. Kvietė abejoti nusistovėjusia tradicija, kanonais. Sustabarėjusias, stereotipines istoriografijos nuostatas ne tik identifikuodavo, bet ir siūlė sprendimus, svarstymų kryptis. Kai kuriuos stereotipus laužė – kaip ir gyvenime – pasitelkdamas ironiją. Antai Simono Daukanto kaip „vargo pelės“ įvaizdį kvestionavo jau pirmame dėstymo sakinyje: „Istorinė tradicija byloja, kad jis [Simonas Daukantas] pėsčias atkeliavo iš Žemaitijos į Vilnių, bet juk galėjo atvažiuoti mokytis į universitetą ir vežimu“ („Kultūros intarpai istorijoje“, p. 118).

Buvo susipažinęs su naujausiomis vakarų istoriografijos kultūros tyrimų naujienomis, dalinosi iš JAV ir kitur atsivežtomis knygomis ir įžvalgomis. Idėjas žarstė kaip iš gausybės rago. Taip gimė labai svarbi publikacija, kreipianti knygos istorijos studijas ir tyrimus daugiakalbės knygos kultūros įvairovės ir sklaidos visuomenėje linkme „Knygos kultūra ir mentalitetų istoriniai tyrimai“ („Knygotyra“, t. 41, 2003). Straipsnis baigiamas aiškia nuoroda – knygnešių *gadynę* galima ir reikia tyrinėti, tačiau platesniame, Europiniame kontekste, kaip unikalų reiškinį tarp kitų daugiau ar mažiau įdomių reiškinijų.

Knygos kaip komunikacijos priemonės ir svarbaus kasdienybės atributo motyvai pastebimi ir kituose autoriaus tekstuose, pavyzdžiui, aptariant Vilniaus miesto istorijos tyrimo problemas („Kultūros intarpai istorijoje“, p. 39). Iš esmės V. Berenio dėka tarp knygotyrintinkų prigijo terminas „knygos kultūra“, reiškiantis ne tik knygos meną, bet ir socialinį knygos gyvenimą. Jis nuolat skatino ne tik inventorizuoti knyginį palikimą, bet, tęsiant prof. Levo Vladimirovo darbus, aktyviau tyrinėti LDK knygos kultūros paveldą, jo raišką ir kaitą žvelgiant iš XXI a. globalizuoto pasaulio perspektyvų, ieškant ne tik pavienių lietuviškų deimančiukų, bet atskleidžiant visą turtingo perlų vėrinio grožį.

Pažymėtinas V. Berenio įdirbis ir įnašas nagrinėjant kultūros fenomenus, kuriuos jis įvardydavo kaip *kitoniškumus*, o aktualizudavo vadinamąja socialine kritika. Nevengdavo prisistatyti kaip socialinis kritikas, dalyvavo PEN klubo veikloje. Įžvalgas, nuomonę aktualiausiais klausimais, tyrimų naujienas išliedavo gausioje publicistikoje. Bendradarbiavo su „Naująja Romuva“, „Metais“, „Kultūros barais“, „Archiforma“, „Literatūra ir menu“, „Šiaurės Atėnais“, „Liberalia“, „Darbininku“. Straipsniuose grindė, įrodinėjo galimybę viešajame diskurse reikštis alternatyvioms Lietuvos kultūros raidos vizijoms, koregavo, kritikavo siaurą, kalba grįsto lietuviško tapatumo viziją, taip skatindamas kritinį mąstymą, atskleisdamas platesnes istorinio ir politinio mąstymo perspektyvas. Žadino norą tyrinėti Lietuvos istoriją žvelgiant į jos daugiasluoksnę praeitį nestereotipiškai. Gerai suprato Lietuvos kultūros paveldo, o ypač idėjinio palikimo sklaidos viešojoje erdvėje būtinumą. Matė istorijos politizavimo apraiškas, sielojosi, siekė keisti diskursą. Mąstė daugiabriaunėmis kategorijomis. Kvietė diskusijai su daugiasluoksnio Lietuvos palikimo reprezentantais, skatino paveldo interpretacijas visų etnosocialinių bendruomenių (lenkų, žydų, rusų, balatarusių ir kt.) raidos kontekste. Jaudinosi matydamas, kad jo idėjos neranda atsako ir palankios dirvos. Mėgino diagnozuoti humanitarikos, kurios atstovus ideologinės sistemos pakitimai užklupo nepasirengusius, situaciją. Humanitarinius mokslus ir tyrimus apibūdino kaip dialoginį įvairių epochų ir kultūrų prasmių nustatymo ir supratimo pažinimą. Toks pažinimas iš esmės reiškia imlų įvairių sričių humanitarų požiūrį į jiems giminingų mokslo sričių pasiekimus, t. y. tarpdalykiškumą („Kultūros intarpai istorijoje“, p. 28). Daug dėmesio skyrė Vilniaus istorijos tyrimų ir paveldo interpretacijoms. Suprato, kad daugiau kaip dvidešimt metų savarankiškai valdydami Vilnių, nesugebėjome paversti jo idėjos integralia, harmoninga istorijos ir daugialypio paveldo tąsa. Konceptuali miesto erdvių idėja, Vilniaus dvasia, persmelkianti ne tik atvykėlius, bet (ypač) miestiečius, palikimo fragmentacija ir įpaveldinimo problema itin neramino V. Berenį. Jis matė Vilniaus istorijos ir kultūrinio palikimo vienijimo į bendrą visumą bergždžias pastangas. Perspėjo apie skaldymo pavojus. Apskritai istorinę atmintį suvokė kaip daugiabriaunį reiškinį – įvairių istorinių atminčių polilogą.

V. Berenio plunksna linko į trumpą, lakonišką frazė ir žodį. Nemėgo plačių išvedžiojimų, faktografinę preciziką grįstų studijų ir straipsnių. Jam svarbu buvo užgriebti

esmę ir paskelbti aktualią išvalgą, nukreipiančią mąstymą tam tikra aktualia mokslinio pažinimo linkme. Šiuo požiūriu V. Berenis buvo idėjų istorikas, istoriografijos kritikas ir kultūrologas viename asmenyje. Kita vertus, dažnai paskelbdavo einąs į archyvą, darbo su šaltiniais nevengė, vis įtraukdamas kokį nors nežinomą faktą į savo tekstus „tiesiai iš archyvo“ arba seniai pamirštos istorinės XIX ar XX a. pirmos pusės publicistikos.

Apskritai V. Berenio kaip kultūrologo istoriografinės nuostatos ir tyrimų metodologinę prieigą, taip pat socialinio kritiko poziciją geriausiai atskleidžia jo paties suformuluota strategija: „Kad ir koks individualus būtų mokslininko išsilavinimas ir platus akiratis, vis dėlto sunku (vargu ar įmanoma) viename asmenyje suderinti profesinius filologo, menotyryninko, sociologo įgūdžius. Todėl bene vienintele išėjimi lieka kompleksinis arba sintetinis požiūris į istorinį reiškinį, kai konkrečiame reiškinyje ieškoma bendrų praeito žmonių gyvenimo mąstymo ir stiliaus parametrų“ („Kultūros intarpai istorijoje“, p. 29).

Netekome neeilinės asmenybės ir mokslininko, gebėjusio sintetinti įvairių mokslo šakų ir krypčių žinią, sieti ją su nūdienos socialinio, kultūrinio ir politinio diskurso plėtra. Planuose ir rankraščiuose liko straipsnių („Istorinės atminties išsaugojimas ir puoselėjimas atminties institucijose“, „Istorinės atmintys, mitai ir moderniosios tyrimų strategijos“, „Mikalojaus Akelaičio politinės pažiūros emigracijoje“), studijos („XIX a. Vilniaus gyventojų tipai“), monografijos („Mikalojus Akelaitis – politikas ir kultūrininkas“) apmatai, beveik parengtas publikavimui minėtos Juozapo Jaroševičiaus kultūros istorijos vertimo tekstas. Neabejotina, kad į V. Berenio mokslinį palikimą dar bus atsi- gręžta, o išvalgoms naudojamosi atveriant conceptualius tyrinėjimų horizontus, turtinant humanitarikos aruodus naujais atradimais.

Arvydas P a c e v i č i u s